

KUDRET EMİROĞLU

KISA
OSMANLI-TÜRKİYE
TARİHİ

PADİŞAHLIK KÜLTÜRÜ VE
DEMOKRASİ ÜLKÜSÜ

ğı'nın kaldırılmasını, padişahın mutlak iktidarını sınırlayan halk için hayırlı bir örgütlenmenin, doğrudan bu nedenle ortadan kaldırılışı olarak anlatır. Namık Kemal'e göre Yeniçerilerin varlığı, padişahı ve merkezî iktidarı, İslâmî bir yöntem olan meşveret usulüne zorlayan, bu anlamda dolaylı demokrasi olarak meşrutiyetin vekaletçi mebusanını önceleyen bir halk gücü demektir: "Devlet-i Aliyye ta Yeniçeriler kalkıncaya kadar yine irade-i ümmet ve binaenaleyh bir nevi usul-i meşveretle idare olunurdu. Mebusana vereceği hakk-ı nezareti ahali bi'n-nefs kendi icra ederdi. Her kışla bayağı bir silahlı meclis-i şura-yı ümmet hükmünde idi".

Cumhuriyet'in de modernizmin öncüleri olarak benimsediği Osmanlı "aydınları"nın, II. Mahmud'un, Cumhuriyet tarih yazımında "modernist" girişimler olarak tanımladığı âyana-ağalığa ve Yeniçeri Ocağı'na karşı hareketini desteklememesi, olguları ve niyetleri anlamada da, Osmanlı modernizmini anlamada da sorun olduğunu bir kere daha ortaya koyar.

Tanzimat döneminden başlayarak II. Mahmud, Osmanlı siyasetçilerince "demokrasi"ye karşı mutlakiyetçilikle suçlanmıştır. Tanzimat, modernizm yolundaki II. Mahmud'un devamı değil midir?

TANZİMAT'IN GEREKÇESİ

Tanzimat Fermanı olarak da bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan eden, II. Mahmud'un Nizip yenilgisinin peşinden ölümüyle 1 Temmuz 1839'da tahta çıkıp, fermanı 3 Kasım günü Gülhane'de okutan Abdülmecid'dir. Gülhane Hattı ne getirmiştir?

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun can ve mal güvenliği getirmesi birinci maddedir. Bu maddenin, öncelikle memurlar ve müsadere kurumu düşünüldüğünde, büyük bürokratlar, yönetici konumda olanlar için getirildiği açıktır (Osmanlı'da ve Türkiye'de, sıradan insanın can güvenliği tehdit altında olmuştur ve yönetim açısından bu istenir bir durum olmuştur).

Tanzimat'ın ikinci getirisi, açıkça memurlarla ilgilidir; il-

tizam kaldırılacak, memurlar merkez hazineden belirli maaş alacaklardır. Zaten amaç da budur. Ancak çok yüksek maaşlar vaat edilmesine karşılık, çok az vergi toplanabilmiş, mecburen iltizam sistemine dönmüştür ve sistem Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir (köylülüğün, çiftçiliğin ve toprak ağalığının vergilendirilme sorunları açısından da ilginç bir süreklilik). Fakat Tanzimat'tan itibaren merkez hazine ve maaş-barem sistemi devam etmiş ve memurların sair özlük hakları sürekli gelişme göstermiştir.

Üçüncüsü, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra yeni kurulan (Yeniçerilerin sapkın olduğunu vurgulamak için de adına Asakir-i Muhammediye denilen) orduya karşılık, hâlâ süresi belirlenmemiş olan yani süresiz olan askerliğin kanunla düzenleneceğidir; burada sürenin kısaltılacağına ilişkin niyet belirtilir. Bu konu memurları değil halkı ilgilendirdiğinden ve askere ihtiyaç çok olduğundan, acele edilmemiş, ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından 17 yıl sonra 1843 hatt-ı hümayunuyla (Tenkiset-ı Celile-i Askeriye Fermanı) 5 yıl muvazzaf, 7 yıl rediflik kararı alınmıştır.

Tanzimat'la II. Mahmud'un merkeziyetçiliğe ilişkin iki siyaseti, taşranın fethi ve yeni bürokratik kurumlar oluşturulması devam ettirilmiştir fakat bu kez bu padişahın iktidarını güçlendirmek adına değil, Bâb-ı Âli'nin iktidarını güçlendirmek adıdır. II. Mahmud iktidarı sarayda toplamış, bir süre sadrazamlık kurumunu dahi, adını "başvekil"e de çevirerek önemsizleştirme gayretinde olmuştur. Tanzimat'ın ilanıyla II. Mahmud'un mutlakiyetçi olduğu ve kanunla (yeni düzen=Tanzimat) bu iktidarın sınırlandırılmasının, halka (bürokrasiye) haklarının iadesinin mümkün olduğu, Şinasi tarafından çok açık dile getirilmiştir: "Bir ıtıkname dir insana senin kanunun/ Bildirir had-dini sultana senin kanunun."

Tanzimat'ın ilanında baş etkenlerden biri olduğu kabul edilen Mustafa Reşit Paşa'yı bu şiiyle öven Şinasi, Yeni Osmanlılar kuşağının ve özellikle Namık Kemal'in birçok yönden doğrudan hocasıdır. Oysa Şinasi ile Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar, II. Mahmud uygulamaları kadar, Tanzimat uygulamaları-

na da, Âli ve Fuat paşaların kişiliklerinde karşı çıkacaklardır; çünkü “Tanzimatçılar” da bütün iktidarı Bâb-ı Âli ve kendi ellerinde toplarken, mutlakiyetçilikle suçlanacaklardır. Bu muhalefetin ve Tanzimat’la Yeni Osmanlılar’ın II. Mahmud’la birbirleri arasındaki çelişkilerin daha iyi anlaşılması için, iktidar sarmalının çevresinde belirlendiği “modern Osmanlı”lığın değişen yönleriyle birlikte değişmeyen yönlerinin de vurgulanması gerekir. O zaman Tanzimat’la başlayan ve Yeni Osmanlılar’la Jön Türkler üstünden Kemalizm’e ve Cumhuriyet’e dek uzanan tez-anti tez ilişkisinin gerekçeleri ve Tanzimat’ın yerli kökenleri daha iyi anlaşılacaktır.

Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa’nın, Modernizm/Batılılaşmanın öncüsü olarak anlatısı, II. Mahmud’a karşı çıkıştaki İslâmi yönün es geçilmesiyle mümkün kılınmıştır. Bektaşîliğin yasaklanması ve sonra tekrar serbest bırakılmasının arkasındaki toplumsal, siyasal etkenler ve Bektaşîliğin Alevîlik’ten farkı da tarihimizde konu edilmemiştir. II. Mahmud’un Tanzimat’la sınırlanmak istenen despotluğu, Yeniçerilere karşı desteklerini aldığı Hâlidîyye tarikatı temsilcilerini, Ocağı kapattıktan sonra sürgün etmesinde de görülür.

Tanzimat’ın “kanun”u, geleneksel olarak padişah hukuk ve iktidarına karşı şeriatı savunan ulemanın, din ehlinin, onu “hadd”e çağırın terimidir. Aslında hep Avrupa’da elçilikler yapmış olduğu vurgulanan Mustafa Reşit Paşa’nın Pertev Paşa’nın öğrencisi oluşu da bu anlamda önemlidir. Mustafa Reşit Paşa’yı himayesine alan ve II. Mahmud’a sunan Pertev Paşa, 1835’te daha sonra Dahiliye Nezareti’ne dönüştürülecek olan Umur-u Mülkiye Nezareti’ne getirilmiş, devletin en güçlü kişilerinden biri haline gelerek halk arasında “tuğsuz padişah” diye anılmıştır. 1837’de Abdülmecid’i padişah yapmak istediği iddiasıyla görevinden alınarak Edirne’ye sürülmüş ve orada boğdurulmuştur. Pertev Paşa, Nakşibendî Şeyhi Ali Behçet Efendi’nin mürididir ve Selimiye Nakşibendî Dergâhı’na kütüphane, derviş hücreleri ve yemekhane yaptırmış ve kütüphaneye mümkünse tekke dervişlerinden, yüksek maaşlı iki hafız-ı kütüp atanmasını da vakfiyesinde belirtmiştir.

II. Mahmud döneminin en büyük iktidar sahiplerinden biri de Meşihat kaleminden yetişmiş olan, ulema sınıfından Halet Efendi'dir (1760-1823). Galata Mevlevihanesi'nde ünlü Şeyh Galip'in yanında da bir süre dervişlik yapmış olan Halet Efendi, 1807'de rikab-ı hümayun kethüdası olduktan sonra İstanbul'dan uzaklaştırıldı, fakat gittiği Bağdat'ta ve Musul'da özellikle Babanzâdelerin desteğini alarak 1810'da İstanbul'a dönmeyi ve II. Mahmud tarafından tekrar aynı göreve atanmayı başardı. 1815'te nişancı (padişahın başkatibi) olan Halet Efendi, 1823 yılına kadar büyük bir nüfuz kazandı. Halet Efendi'nin taşra âyan ve derebeylerinin acımasız biçimde katledilmelerinde etkili olduğu kabul edilmiştir. Özellikle Tepedelenli'ye karşı mücadelesinin Mora isyanının alevlenmesindeki etkisi zamanında da tartışılmıştır (döneminde Halet Efendi'nin acımasızlığı şu fikraya konu olmuştur: idamlara karşı şefaatçilere kızarak Halet Efendi şöyle der: "Genç oldu mu acırsınız, ihtiyar oldu mu acırsınız, idam etmek için o kadar orta yaşlı adamı nereden bulalım!"). Halet Efendi'nin de padişaha bu kadar uzun yıllar bu kadar yakın çalıştıktan sonra Konya'ya sürülerek orada boğdurulması, herhalde kuşağı üstünde iyi bir etki bırakmamıştır.

II. Mahmud'tan Tanzimat'a, özellikle Şinasi'nin gazeteciliği ve şairliğinde belirginleştiği üzere, siyasetin dilinin ve temel kavramlarının değiştiğini görüyoruz. Mustafa Reşit Paşa, rakipleri tarafından "cumhuriyeti de getirir" diye töhmet altında bırakılırken, Şinasi gerçekten de Mustafa Reşit Paşa'yı övdüğü bir başka şiirinde onun için "Aceb midir medeniyyet resulü dense sana/ Vücut-ı mu'cizin eyler taassubu tahzir" ve "Eya ahaliyi fazlın reis-i cumhuru/ Reva mı kim kalayım ehl-i cehl elinde esir" demektedir. Fakat bir yandan da Tanzimat'ın mimarı (Ali Suavi'ye göre yurt gezilerine çıkararak insanları ikna eden) Şeyhülislâm Arif Hikmet olduğu gibi, Mustafa Reşit Paşa da İslâm dini terimleri içinden konuşmaktadır. Reşit Paşa da Şinasi de, 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı nedeniyle Âli ve Fuat Paşalara karşı çıkmışlardır. Şinasi aşağıda göreceğimiz gibi, Islahat Fermanı'na karşı çıkan tarikat örgütlenmesiyle en azından aynı arkadaş çevresindedir. Zaten Tanzimat'ın dili de el-

bette resmî dili oluşturan İslâm üzerinden yazılmıştır. Gülhane Hattı'nın kendi ifadesiyle de: "Cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i Âliye'mizin bidayet-i zuhûrundan beru ahkâm-ı celîle-i Kur'âniye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanat-i seniyeimizin kuvvet ve miknet ve bil-cümle tebasının refah ve memuriyeti rütbe-i gayete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteakibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebni ne Şer'î Şerîfe ve ne kavânîn-i münifeye inkiyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bil-akis zaaf ve fakre mubaddel olmuş(tur)."

Tanzimatçılar, kişiliklerini oluşturan dinî yönleriyle birlikte, devletin resmî dili ve dini içinden konuşarak İslâmî bir dünya kurgusunu paylaşmaktadırlar ve geleneksel Osmanlı siyasal çekişmesinin, padişah yetkilerini sınırlayan şeriat-hukuk terimleriyle kendilerini ifade etmektedirler. Ancak Tanzimatçılar içinde ulema ve artık (şeriatı şart gören) tarikat örgütlenmesinin daha etkin olduğu görülürken, padişahı sınırlamak isteyen itici güç geleneksel ulema-merkez bürokrasi-taşra güçleri-Yeniçeriler ittifakı değil, yeni doğan ve Tanzimat'la birlikte uygulanan programla kendisinin toplumsal ve hukuki tabanını daha da güçlendirecek olan yeni bürokrasidir.

Bürokrasi elbette kendi adına bir sınıf olarak konuşmamakta, ancak yeni güçlenen toplumsal tabaka ve zümreler ittifakı olarak, İslâm kavramları içinde yeni dilini kullanmaktadır ve bu gelişimin toplumsal-ekonomik yönleriyle çağın ihtiyaçları içinde olduğu vurgulanmalıdır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun II. Mahmud despotluğunu ve bu despotluğun yarattığı özellikle kişilik hakları sorunlarına çözüm getirmeyi hedeflediği görülmekle birlikte, esasen Tanzimat'ı ilan eden fermanın II. Mahmud zamanında hazırlanmış olduğu ve belirli bir kliğin hazırlığı sonucu oluşturulmuş olduğu tarihçilerce de ortaya konmuştur. II. Mahmud zamanının güçlü kişiliklerinden Akif Paşa'nın, Mustafa Reşit Paşa'nın rakibi olduğu ve dönemin özellikle dış ilişkiler, Yunan İsyanı, Rusya Savaşı ve Kavalalı sorunları nedeniyle de bulduğu güçle, Tanzimat'ın ilanını engellediği ifade edilmektedir.

II. Mahmud döneminde olduğu gibi, Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de temelde iki siyasî programın iktidar mücadelesi içinde olduğu görülmektedir. Abdülmecid'in tahta çıkışında dahi, iktidarın sarayda aslında geleneksel yürütme gücü olan Divan-ı Hümayun'da toplanmasını isteyen Mabeyn Müşiri Ahmet Fevzi Paşa ile Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Paşa arasında mühür kapma yarışı yaşanmıştır. Zaten hasta olan II. Mahmud'u hal' ederek Abdülmecid'i tahta geçirmek isteyen Koca Hüsrev Paşa, padişahın ölümüyle Abdülmecid'i tahta çıkararak ertesi gün "başvekil" değil "sadaret" unvanıyla "sadrazam" olmuştur.

Abdülmecid devrinin de, Abdülaziz devrinin de iki ayrı nitelik gösterdiği, ikisinin de ilk devirlerinde ıslahat-yenilik taraftarıyken sonra iktidarı bütünüyle kendilerinde-saray kliğinde toplama gücünü elde ederek ıslahat hareketlerini yavaşlattıkları geleneksel tarihlerde de yer almıştır.

Abdülmecid, Mustafa Reşit Paşa'nın iktidardan düşmesi ile bu fırsatı elde ederken, Abdülaziz de Tanzimat ruhunun kişiliğinde simgeleştirildiği Âli Paşa'nın ölümünden sonra "işte şimdi padişah olduğumu bildim" demiştir. İkili tutumun, önce hukuk içinde diğer kurumlarıyla iktidar, sonra tek başına iktidar yapısı II. Abdülhamid döneminde ise çok açıktır; meşrutiyeti ilan etme sözüyle tahta çıkarıldığı, sonra meşrutiyetçileri aldatarak anayasayı rafa kaldırdığı görülecektir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı için Mustafa Reşit Paşa'nın "akşama sağ çıkacağıma ümidim yoktur" dediği ve Vakanüvis Lütfi Efendi'nin de "göze aldığı müşkilata karşı şu hareket-ı cansiperane"sinden söz ettiği görülmektedir.

II. Mahmud'un hazırlık yaptırıp da ilan edemediği Tanzimat programı, Abdülmecid tarafından ilan ettirilmiştir. Kısaca padişahın yetkilerini sınırlayan hukuk rejimi kurulmasını içeren program, bu yönüyle iktidar merkezindeki siyaset yapma biçimini belirlerken (siyasîlerin hangi toplumsal tabakanın sözcüsü olacağı ve siyaset yaparken can ve malından emin olması gereği) ve bu yönde mücadele sürerken, II. Mahmud'un başlattığı merkezîleşme programının iki yönü Tanzimat zamanının

da da devam edecektir. Birincisi, II. Mahmud'un merkezîleştirme programı içinde derebeylere karşı açtığı savaş; bir yönüyle başarılı olurken, bir yönüyle de merkezîleşme yeni merkezkaç güçleri harekete geçirecektir. İkincisi, bu durumun çaresi olarak merkezîleşmenin motoru olarak yeni bürokrasinin yani Bâb-ı Âli'nin yaratılması devam edecektir.

Merkezkaç Olgular

II. Mahmud'un âyanlara-derebeylere karşı mücadelesi, merkezde iktidarın hangi zümre/tabaka eliyle kullanılacağını belirlerken, taşrada belirli bölgelerde de, merkezin yeniden örgütlenişine karşı mücadeleye dönüşmüştür.

II. Mahmud'un derebeylerine karşı Balkanlar'da yürüttüğü siyaset, Anadolu'dan farklı sonuçlar doğurmuştur. Müslüman âyan-yöneticiler merkezle ilişki kurup siyaset yapabilirken, Hıristiyan bölge yöneticilerinin merkezde doğrudan siyaset yapma yolu kapalıdır. Osmanlı Sünnîliği yaratıldıktan sonra ve Suriye, Mısır, Hicaz fethedildikten sonra, gayrimüslimlere askerlik yolu kapanmıştır. Balkanlar'da büyük toprak sahiplerinin Müslümanlardan oluşmasının yarattığı gerilim de böylece, Anadolu'da olduğu gibi eşkıyalık yoluyla bile olsa, merkeze ulaşma yolu bulamaz ve taşra iktidarıyla sınırlı kalır. Balkanlar'ın gayrimüslim eşkıyaları merkezle oynadıkları oyunda elde ettikleri başarıda ancak zaptiye düzeyinde kalırlar. O zaman, çok hukuklu imparatorluk yapısı içinde, Balkan-Hıristiyan taşranın merkezden beklentisi kalmamış demektir. Merkezî iktidar, Balkanlar'da derebeylerine karşı savaş açıp 1815'te özerkleşmiş Tepedelenli oluşumunu ortadan kaldırıncaya, doğan boşluğun sonucu Sırp ve Yunan isyanlarıdır.

Yunan İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, merkezkaç süreçlerden etkilenmekle birlikte, Müslüman ülkesinde Müslüman bir devlet görevlisi ve kadrosu tarafından gerçekleştirildiği için farklı nitelikler gösterir. Mehmet Ali Paşa, doğrudan Osmanlılara karşı harekete geçerek Anadolu'ya yürür. Ve Anadolu taşrasında

devletlü-derebeyi yönetici sınıf tarafından iyi karşılanır. Mısır kuvvetleri Osmanlı ordusunu Konya'da yenip Kütahya'ya girdikleri zamanki (1833) durum, Osmanlı'nın ordusuz ve Anadolu'da yandaşsız kalmasıyla, Yıldırım'ın Ankara Savaşı'ndan daha ciddidir.

II. Mahmud Kütahya'da, Mısır, Suriye, Girit, Cidde ve Adana valiliklerini Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'ya vererek kurtulmuştur. Ancak bu durumdan hoşnut olmayan Kavalalılar 24 Haziran 1839'da Nizip'te Osmanlıları bir kez daha yeneceklerdir. Bu durumdan da Osmanlı Kavalalılara hidivlik unvanı altında hanedanlık hakkı tanıyarak kurtulmuştur. Her iki seferde de (Suriye'de güçlü olan Hâlidîyye ehlinin Mısır modernizminden hoşlanmaması yanında) özellikle İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın dahli vardır. Ve ne II. Mahmud'un Rusya ordusunu davet ederek Rus askerlerinin Beykoz'a çıkmasının Avrupa'da yarattığı etki, ne de İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin bu sürece etkisi ve bu sürecin devlet yıkılana kadar yaratmış olduğu ekonomi ve dış politika çerçevesi unutulabilir.

II. Mahmud'un iktidarı kendi elinde toplamak için başlattığı süreç, merkezkaç güçleri hareketlendiren, bölge halk ve geleneksel yöneticilerinin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini yeniden gözden geçirdiği bir süreç doğurmuştur. Çünkü artık tek başına merkez maliyesinin oluşumu ve maaş düzeni bile, o zamana kadarki ilişkileri sarsıcı bir yeniliktir. Sırbistan, Yunanistan ve Mısır gibi dış çeperden başlayan merkeziyetçiliğe tepki ve merkezkaç güçlerin harekete geçişi, Osmanlı yıkılana kadar bölgesel isyanlarla, bunların önünü almak için daha fazla merkezîleşmek/modernleşmek zorunda kalan merkezî iktidarın mücadelesiyle belirlenirken, Mısır isyanından itibaren sürece, Avrupa'nın büyük güçleri de dahil olacaklardır. Osmanlı dış politikası Avrupa güçlerini dengeleme politikasına dönüşürken, Osmanlı modernizminin çıkış noktası da Osmanlı yönetici tabakalarının kendi adlarına ve aralarında iktidar mücadelesi olmak yerine, gerilik-ilerilik ve Avrupalılaştırma-yobazlık mücadelesi olarak anlatılarak, bu söylem vatanperverlik ve hürriyet

(yurtseverlik ve demokrasi) karşısında hanedancılık ve yerellik (milliyetçilik ve İslâm) kavramları üstünden siyasallaşacaktır (işin bu Avrupa boyutu aşağıda “Yarı Sömürge Osmanlı” başlığı altında irdelenecektir).

II. Mahmud’un başlattığı derebeylerle mücadelenin Tanzimat boyunca nasıl sürdüğü ve II. Mahmud’un “tekrar kurduğu” Osmanlı Devleti’nin, ülkesini ikinci defa fethi anlamına geldiği, Tanzimat hukukunun uygulanması sürecinden başlayarak takip edilebilir.

Tanzimat’ın uygulanışı önce seçilen “pilot” bölgelerde başlamıştır. Pilot bölgeler olarak belirlenen Edirne, İzmir, Hüdavendigâr, Ankara, Trabzon gibi vilayetler vardır. Bunlardan örneğin Trabzon’da Tanzimat 1841 yılında uygulamaya başlanmak istenmiş ve nüfus sayımı için merkezden görevli gönderilmişti. Ancak yörede bulunan “kişizâde ve hanedan mensubu aileler”, “öteden beri vergi vermemeğe alışmış olmalarıyla o makulelere vergi tarhi uyamuyacağından, kalanlarının da on on iki gruba ayrılarak...” vergi ödemeye yükümlü tutulmaları vali ve sayım memuru tarafından istenmişti. Bunun üzerine Tanzimat’ın yararlarının bölge halkı tarafından kavranmadığı ifadesi ile Meclis-i Vâlâ (aşağıda “Bâb-ı Âli” başlığına bkz.), uygulamanın ileri bir tarihe ertelenmesini onayladı.

Bağdat 1844, Diyarbakır 1847, Musul 1848 yılında Tanzimat kapsamına alınmıştır. Diyarbakır’da Tanzimat’ın uygulanmasına direnenlerin başında yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarruf edenler geliyordu. Bunlardan bir kısmının toprakları hazineye devredilmiş, kendilerine maaş bağlanmış veya kaza müdürlüklerine getirilmişlerdi. Örneğin Palu ve Eğil’de yurtluk ve ocaklıklara son verilirken, aşar bedeli üç katına çıkartılarak, sorun çıkması engellenmişti. Cizre-Botan ve Revanduz-Soran emirlikleri 1847’de, Süleymaniye-Baban emirliği 1851’de kaldırılmıştır.

Yavuz’dan beri sürmekte olan yurtluk-ocaklık uygulamasını belirleyen Mir düzeninin merkezilik adına kaldırılması, Kürt aşiretler arasında yeri doldurulamaz bir iktidar boşluğu ve mücadelesi başlamasına yol açmıştır. Mir beylerinin kurdu-

ğu toplumsal ilişkiler ağının sağladığı istikrar, Osmanlı bürokrati paşalar tarafından bir daha tesis edilememiştir. Ancak fetih sürmüştür. 1847'de Bedirhan Bey Osmanlı kuvvetlerine yenildikten sonra Kürdistan Fetih Madalyası çıkartılarak dört çeşit üstünden görev alanlara verilmiş ve Kürdistan Eyaleti kurulmuştur. Osmanlı Devleti Tanzimat'la ikinci fetih hareketine, aslında modern devlet kurumları eliyle halkla çok daha çeşitli ve dolaysız ilişki kurulduğuna göre, birinci fetih hareketine girişmiştir (bu fetih Cumhuriyet döneminde de sürecektir; 1939 Dersim Harekatı bunun siyaseten önemli adımlarından biridir).

Osmanlı merkezîleşmesi, Bâb-ı Âli iktidarının ve yeni kurumların yaratılmasıyla güçlenirken, yeni ekonomik ve siyasî koşullar, yeni merkezkaç güçler doğuracaktır. Yemen, Sırp, Bulgar ve Girit isyanları, 1880'lerden itibaren Balkan komitacılığı ve Anadolu'da Ermeni komitacılığıyla yeni siyasal programlar ve örgütlenme biçimleriyle devletin sonuna kadar devam edecektir. Jön Türklerin 1880'lerde başlayan mücadeleleri de bir yanıyla Yeni Osmanlılar'ın devamıyken, bir yanıyla da bu yeni komitacılığa uyarlanmak demektir.

Bâb-ı Âli

Tanzimat'ı ilan eden Mustafa Reşit Paşa klığıyle yeni padişah Abdülmecid arasındaki iktidar mücadelesi, gelgitleriyle 1846 yılına kadar sürdü. 1853 yılında İstanbul'da Rusya'ya savaş açılmasını isteyen softa ayaklanmasıyla Reşit Paşa iktidardan düştü. Abdülmecid'in iktidarı kendi eline alma girişimleri (ki sadrazam olarak kendi damatlarına dayanıyordu), yeni bürokrasi ve yeni ordunun yarattığı kadrolar karşısında başarılı olmadı. Tanzimat uygulamalarına damgalarını vuran ve Abdülaziz dönemi boyunca iktidarlarını koruyan Âli ve Fuat Paşalar oldu. İktidar yeni, merkezîyetçi Bâb-ı Âli'nin elindeydi.

II. Mahmud'un başlattığı merkezî maliye ve bürokrasi mantığı Tanzimatçılar tarafından derinleştirildi. 1820'lerden başlayarak, Âli Paşa'nın öldüğü ve Abdülaziz'in saray mutlakîyetçiliği-

nin yeniden güçlendiği 1871 yılına kadar yeni kurumlar oluşturulduğunu görüyoruz. Bunlar, II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı yıkararak kurduğu, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla düzenlenme sözü verilen ancak 1843'te nizamnameye bağlanan, bütünüyle yeni bir anlayışla askerlik mükellefiyetine dayalı yeni orduyla birlikte, yargı, eğitim ve idari düzenlemelerdir. 1820'lerden 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede bu gelişmeleri kısaca anımsayalım:

1821 yılında Tercüme Odası kuruldu. 1876'ya kadar önemli birçok üst düzey bürokrat ve siyasî burada yetişti.

1836'dan 1876'ya kadar kurulan Meclis-i Vükela'ya dahil nezaretler: Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti, Ziraat Nezareti, Nafia Nezareti.

Sonradan Meclis-i Vükela'ya dahil edilen nezaretler: Evkaf Nezareti, Divan-ı Deâvi Nezareti.

Nezaret üstü meclisler: Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Âli-i Umumi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Maarif ve Mekatib-i Umumiye Nezareti, Meclis-i Tanzimat.

Nezaret Meclisleri: Meclis-i Umur-u Nafia, Meclis-i Karantina, Meclis-i Muhasebe-i Maliye, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Ticaret, Meclis-i Es'ar, Meadin Meclisi.

Bu kurumlar, örgütlenmeleri, birleştirilip ayrışmaları veya kapatılıp tekrar açılmaları, günlük siyasete göre, atanan veya sürülen kişilerin siyasette ifade ettiği mücadeleye göre biçimlenmiş ve deneme yanılma sürecinden geçmişse de, bugünkü birçok bakanlığın, başbakanlığa bağlı üst düzey kurumların, genel müdürlüklerin ve yüksek yargı organlarının temeli oluşturuyorlar.

Yeni kurumların işlevini belirleyen yeni kanun anlayışıyla, 1840'ta Ceza Kanunu, 1850'de Ticaret Kanunu, 1858'de Arazi Kanunu kabul edildi. Ceza Kanunu, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun vaatlerine bağlı olarak can, mal, namus ve kanun karşısında eşitlik sözü vererek başlıyordu. Kanunun eksiklikleri-

ni tamamlamak için 1851'de çıkartılan Kanun-u Cedid'e şerî kı-
sas yöntemi konulmuştu. Ayrıca pranga, değnek cezaları ve da-
ha önce düzenlenmemiş olan sarkıntılık, sarhoşluk, kumarbaz-
lık suçları tanımlanıyordu. Yargıçların takdir yetkisi vurgula-
nırken, müddetsiz hüküm, tehlikeli hâl, iştirak ve tekerrür kav-
ramları getiriliyordu. 1858'de, 1810 Fransa Ceza Yasası örnek
alınarak yeni ceza kanunu çıkartıldı. Çok daha kapsamlı bu ka-
nun II. Meşrutiyet döneminde 1909 ve 1912'de getirilen deęi-
şikliklere kadar uygulandı; aslında bu süre içinde değişmeme-
si de, iş dünyasının siyaset yapamamasının bir göstergesi olarak
incelenmelidir. Ticaret Kanunu ise, doğrudan 1807 Fransa Ti-
caret Yasası'ndan çevrilmişti. Faizin tanınması gibi şeriatla çe-
lişen açık hükümleri vardı. Eksiklikler ve çeviri hatalarıyla do-
lu olmakla eleştirilen kanuna birçok zeyl yapıldı. II. Meşrutiyet
döneminde (1916'da) yeni bir kanun çıkarmak için oluşturulan
heyet, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle görevini tamamlayama-
dı. Tarımda mülkiyeti düzenleyen 1858 Arazi Kanunu konusu
ise aşağıda "Yönetici Sınıf ve Tarım" başlığı altında işlenecektir.

1847'de bu kanunlar kapsamında yabancı uyruklularla ilgili
davalara bakmak üzere Ticaret Meclisi kuruldu. 1860'ta ticaret
mahkemeleri açıldı. 1875'te Adliye Nezareti kurularak mahke-
meler buraya bağlandı. Meclis-i Vâlâ üst yargı organı olarak ça-
lışıyordu; 1854'te taşrada idari ve adli işlevler birbirinden bütü-
nüyle ayrıldı ve meclis-i tahkikatlar kuruldu. 1864 Vilayet Ni-
zamnamesi ile yerel mahkemeler ve temyiz işlevi düzenlendi.
Adliye Nezareti'nin kurulmasından sonra 1879'da Teşkilat-ı Me-
hakim Kanunu kabul edilerek mahkeme örgütlenmeleri düzen-
lendi ve savcılık kurumu oluşturuldu (1913'te sulh mahkemele-
rinin kurulması şerî mahkemelerin yetki alanını bütünüyle da-
ralttı. 1917'de şerî mahkemeler de Adliye Nezareti'ne bağlandı).

Yeni kanunları ve mahkemeleri işletmek üzere 1869'da mes-
lek lisesi düzeyinde Hukuk Mektebi açılmıştı. Bu okul 1880'de
fakülte düzeyine getirildi. 1838'de rüşdiye derecesinde okullar
açılmaya başladı. 1847'de çıkartılan Sıbyan Mektepleri Talimna-
mesi ile ilkokul programı rüşdiyelerin ihtiyacına göre düzenle-
nerek rüşdiyeler yaygınlaştırıldı. 1867 yılından itibaren nizami-

ye mektepleri adı verilen bu yeni okullara gayrimüslim öğrenciler de alınmaya başladı. 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kabul edilerek, yakın yıllara kadar devam etmiş olan ibtidai-rüşdi-idadi (ilkokul-ortaokul-lise) düzeni kuruldu.

Mühendishane, Tıbbiye gibi okulların yanında, Osmanlı yeni seçkinlerinin okulu Galatasaray 1868'de ve gerçekte II. Abdülhamid tarafından ihya edilerek mülki amirlerin atanmasında öncelik kazanacak olan Mekteb-i Mülkiye 1859'da kuruldu.

Bu gelişimin sonucu, yeni mekteplerden yetişmiş, geleneksel saray bağlantısı olmayan, yirminci yüzyıla doğru ve esas olarak Cumhuriyet döneminde gözlemleyeceğimiz üzere genişleyen daireler şeklinde görece ve gittikçe halk çocuklarının dahil olduğu, yeni kurumları işleten ve yeni kanunları uygulayan yeni bir bürokrat sınıfın, "kalemiyye"nin doğuşudur. 1853 Kırım Savaşı'nın hatırası olarak bugüne kadar unutulmayan "Kâtibim" şarkısında simgeleştiği üzere, yeni bürokrasi kâtipler düzeyine kadar tabanını genişletmiştir.

Bu gelişmelerle geleneksel ulema darbe yemiştir. İdari görevlerini erken modern dönemde elden kaçırdığı gibi, eğitim ve hatta yargı görevlerinde de işlevsizleşmiştir. Gözde olan yeni nizamiye mektepleri ve nizamiye mahkemeleridir. Medrese eğitimi kendi içinde çürümeye bırakılmış, bürokratik ilerleme anlamında çok sınırlı bir alanın kapısı olarak kalmıştır. Şerî mahkemelerin alanı ve sonunda İttihatçılar tarafından 1917'de özlük hakları da daraltılarak yargı neredeyse bütünüyle ellerinden alınmıştır. II. Mahmud'la başlayarak, ulemanın önemli bir işlevi olan vakıf idaresi de devletleştirilmeye başlamıştır. 1828'de kurulan Evkaf-ı Hümayun örgütlenmesi, 1836'da Evkaf Nezareti'ne dönüştürülerek ulema-vakıf bağlantısı zayıflatılmıştır (giderek bütün vakıf gelirlerinin denetçisi haline gelecek hükümete de dahil edilen Evkaf Nezareti, İkinci Meşrutiyet döneminde bütçe tartışmaları başlayınca görüleceği gibi, devletin ana para kaynağı, aktardığı kaynakları geri isteyemeyen alacaklı durumuna gelmiştir. Gene de ilmiye sınıfının bir "daire"si olarak önemli kaynaklara sahip olan Evkaf Nezareti, önemi gereği Kurtuluş Savaşı sırasında da Evkaf Vekaleti olarak varlı-

ğını sürdürecektir, Şeyhülislâmlığın Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüştürülmesi gibi, bu bakanlık da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülecektir. Ancak 80.000 küsur olan vakıf gayrimenkulü üzerinden sessiz kavga bitmiş değildir).

“Tanzimat ikiliği” olarak adlandırılan durum, geleneksel medrese ve mahkemelerin kapatılmayıp işlevlerinin ve olanaklarının daraltılması ve sorunlarına çare bulunmaması olmuştur. Kemalizm'in Tanzimat “ıslahatçı”lığı eleştirisi, bu kurumların da yeni, modern kurumlar yanında yaşamasına izin vermesindedir, “devrimci” Kemalizm, bu kurumları kökten kapatmıştır.

II. Mahmud döneminde başlayan müceddid Nakşibendî-Hâlidîye tarikatının siyaset sahnesinde kendisini göstermesi, ulemanın geleneksel, siyasal yandaşlarını yitirmesinin hem neden hem de sonuçlarından biridir. Ulema artık siyasette geleneksel paşa kapılarını bulamadığı gibi, sokak siyaseti başladığında Yeniçeri Ocağı'nı da Bektaşîlere kaptırmıştır. Fazlasıyla devletlü gelenekten gelen ulema, klasik olarak kayıt dışı halk örgütlenmesine açık ve sokakta siyaset yapabilecek tarikat örgütlenmesi karşısında da toplumsal taban açısından zayıftır. Saray mutlakiyetçiliğine karşı şeriatı savunan ulema, esasen siyasette iktidara uymayı şiar edinmiş devlet görevlisi zihniyetiyle, yeni oluşuma ayak uyduramamış, bir anlamda işlevsizleşen medrese ve yargı kurumlarının kendisini besleyememesine seyirci kalmıştır. Sahnede şeriatçı tasavvuf Hâlidîye vardır. II. Mahmud merkezileştirme siyaseti içinde siyaset yapabilen Hâlidîye tarikatının önde gelenlerini de zamanı gelince sürmüştür. Gülhane Fermanı'nın daha önce değinilen II. Mahmud karşıtlığının bir nedeni de, padişah iktidarını (siyaseti) hukuk içine çekmekken, II. Mahmud'tan şikayetçi ulemanın da desteğini almıştır; ulema bu hukuku 17. yüzyıldan beri tanımlanan, kendi egemenlik alanını şeriat olarak ifade etmektedir. Oysa Tanzimat sürecinde ulema içinde yeni anlayışla (öncelikle Nakşi-Hâlidî) tarikat ehlinin de yeni bir terminoloji ile muhalefete geçtiğini göreceğiz. İran ve Hindistan Müslüman devletlerinin Avrupa karşısında zayıfladığı dünyada, Hindistan, Endonezya ve buluşma noktası olarak Mekke kökenli yeni bir örgütlenme olan Müceddid

Nakşiliğin Osmanlı'ya da ulaşması çağın gereğidir. Osmanlı'da Nakşiliğin ve Hâlidîyye'nin serencamına, kısaca, "Yönetici Sınıf ve Tarım" ve II. Abdülhamid'le ilgili olanına "Ulema, Şeyhler ve Araplar" bölümlerinde bakacağız.

II. Mahmud'un uygulamaları nedeniyle "gavur padişah" olarak nitelenmesinin arkasında, ulemanın geleneksel siyasal rolünü sınırlayan merkezîyetçiliğini karalamak kadar, yeni uygulama ve kurumların, ilmiye sınıfının entelektüel birikimini aşması da vardır (hatta bu tepkide, II. Mahmud'un, ulemayı işlevsizleştirmek için, örneğin İngiltere elçisinin balosuna katılma emrini vermesi, bürokrasiyi, şeyhülislâmın katılamayacağı diplomatik alanlara bilerek yönlendirmesinin de payı olmalıdır. Bkz. "Alafranga Dünya" bölümü).

Yeni Osmanlılar'ın İslâmi söylemle Tanzimat'a karşı çıkışı, diktatörlük karşısına hukuk kurumunun bu kez yürütme gücüyle (seçilmiş meclisle) pekiştirilerek çıkarılması gayretinin ideolojileştirilmesidir ve Hâlidîyye'nin de bu evreye geçilmesinde belirgin rolü vardır. Fakat Abdülhamid'in mutlakiyetçiliği döneminde de Hâlidîyye'nin Gümüşhanevî tekkesi, hadisçi tasavvufuyla padişahın destekçisi olmuştur; ancak artık ilmiye sınıfı gibi tarikat örgütlenmesinin ana eksenini de saray veya devlet olmaktan çıkmıştır ve siyasette İslâmi söylem, anayasa hukuku temelinde devletlü anlayış ve modern bürokrasinin yollarında bir kez daha çeşitlenecektir (aşağıda "Abdülhamid'in Toplum Mühendisliği, Müslümanlar ve Araplar" başlığına bkz.). Cumhuriyet, modernizminin tarihini hem II. Mahmud'la başlatacak, hem de II. Mahmud ve Tanzimat modernizmine karşı İslâmi söylemli Yeni Osmanlılar'ın öncülüğünü (sansür ederek) benimseyecektir (böylece yerli değil Avrupa kaynaklı bir modernizm kurgusu da oluşacaktır).

"SARIKLI VE İSTANBULİNLİ İHTİLALCI" - YENİ OSMANLILAR

Tanzimat'ın "yerli" dilinin, Osmanlı siyaset kültürüyle biçimlenen padişah örfüne karşı İslâmi şariat geleneğinin devamı ol-